

RANO KRŠĆANSTVO I KULTURA

Tomislav Zdenko TENŠEK

U pokušaju razabiranja specifičnih prilika u kojima se zgodio središnji događaj Novoga zavjeta, u kojima se rodilo kršćanstvo i gdje su prvi kršćani započeli svoje misionarsko djelovanje, valja imati pred očima dvije karakteristike. To su univerzalizam Rimskog Carstva i helenistička kultura. Navlastito poslije osvajačkih pohoda Aleksandra Makedonskog Rimsko Carstvo postiže svoju apoteozu u političkom smislu, a jezik i grčka kultura raširili su se mediteranskim bazenom. Javlja se svijest univerzalne povijesti kao ostvarenje idejne težnje kako rimske politike tako i grčko-rimske kulture. To na osobit način vrijedi za istočni Mediteran. Dominantna uloga grčko-rimske religiozne klime znači ujedno krah nacionalnih religija i kultura.

U žilama ovog ujedinjenog svijeta teče krv grčke misli. Unatoč razlikama u jeziku i nikad prevladanom animozitetu između Grka i Rimljana, helenizam je odi-grao toliki utjecaj na rimsko društvo, književnost, umjetnost, misao i način života, da jezik nije predstavljao neku osobitu prepreku za stvaranje kulturnoga grčko-rimskog koinea s temeljnim helenističkim obilježjem. Karakteristike te kulture jesu: veličanje racionalnosti kozmosa, moralna autonomija čovjeka, dobra organizacija školstva, te velika samosvijest o vlastitim vrijednostima. Svaki se Grk osjećao superiornim u odnosu na bilo koga tko nije poznavao njegov jezik i koji nije dijelio njegove kulturne tradicije bazirane na Homeru i Platonu.

Pa ipak je jedna pukotina prijetila kompaktnosti ovoga harmoničnog grčko-rimskog svijeta. Bilo je to židovstvo. Židovi su uz cijenu mnogo prolivene krvi, suprotstavljajući se pokušajima helenizacije, sačuvali svoj religiozni i kulturni identitet kojim su se silno razlikovali od Grka. Bilo je dakako helenističke infiltracije u židovstvo (svjedoče nam to neki spisi Starog zavjeta), kao što je već ranije bilo i iranskih utjecaja na kulturno-religioznu židovsku sredinu. Pa ipak su ti utjecaji sporadični. U cjelini uzevši, židovska je kultura u Kristovo vrijeme sačuvala svoj temeljni karakter koji ju je razlikovao i od helenizma i od drugih susjednih autohtonih regija. Osnovica identiteta Židova, i u političkom i u religiozno-kulturnom smislu, bila je organizacija društva na teokratskim načelima, gdje je Mojsijev zakonik zauzimao apsolutnu vrijednost. Iz Svetog pisma Židov je izvodio i potpunu ovisnost o Božjem zakonu i superiornost u odnosu na pogane. U Kristovo je vrijeme Sveto pismo predstavljalo temeljnu orijentaciju života svakog vjernog Židova, ono je izvorište njegove kulture.

Kršćani, regrutirani u početku u tom židovskom ambijentu, osobito kroz dijasporu (Stjepan, Pavao) polako ulaze u dodir s helenističkom kulturom navještajem sržne kršćanske poruke da je Uskrsnuli gospodar nad ovim svijetom. Krist je Gospodar svemira. Crkva, zajednica onih koji vjerom znadu da Krist vlada već sada, predstavlja središte kraljevanja Krista Gospodina. Crkva, zajednica onih koji vjeruju u Uskrsnuloga, predstavlja polazno ishodište nevidljivog kraljevanja koje Krist već sada vrši nad cjelokupnim svemirom, dakle i nad poganskim politeističkim svijetom, prije nego što se pojavi na kraju vremena. Ova sržna poruka vjere Novoga zavjeta obraćenski je zaokret koji čovjeka čini kršćaninom, novim stvorom. Po tom zaokretu kultura, civilizacija, država, za kršćanina su nekako pasivni, neutralni teren koji se ili prihvaća ili odbacuje već prema tome omogućuje li ili sprečava Kristovo vrhovno gospodstvo. Kršćani će u tom smislu biti lojalno poslušni građani državnim vlastima sve dotle dok ih se pod utjecajem politeističke religije ne prisiljava na ispovijedanje božanskog kulta caru (usp. Pismo Diognetu i Polikarpovo mučeništvo, X), jer oni doista ne priznaju drugoga Gospodina osim Krista. Zato O. Cullmann zaključuje: „Da se rimska država potrudila proučiti kršćanske principe, bila bi shvatila da su članovi Crkve bili njezini najvjerniji podanici. Njihov bi otpor bio prestao onog časa kad se od njih ne bi više bilo tražilo da iskazuju božanski kult caru.”¹

To što je kršćanstvo zarana došlo u bliži dodir s helenističkom kulturom, naročito s filozofijom i pjesništvom, valja promatrati kroz prizmu nekih pozitivnih datosti grčke filozofije.

a) Zajednička težnja grčke filozofije je traženje Istinitoga i Dobroga s ciljem da se pronade Jedno. Makar su različite filozofske škole prihvaćale politeizam, platonska je filozofija kao krunu svojih duhovnih traženja promatrala u monoteizmu. Zato je ta filozofija i bila odlučno oružje kršćanima protiv poganskog politeizma i to na njihovu terenu.

b) Kroz filozofski monoteizam platonska je filozofija razradila terminologiju koja je postala kršćanima prikladan materijal za teoretsko pojašnjenje sržnih kršćanskih poruka, o duši, o utjelovljenom Logosu, itd. Osim toga to se objašnjenje nametalo u svoj urgentnosti kako bi se pridobio naobraženi svijet koga su metafizički, kozmološki i antropološki predmeti zanimali, jer su oni bili zajednička baština grčke filozofske refleksije kroz stoljeća te su postali bliski i ljudima sa skromnom kulturom.

c) Središte religiozno-kulturnog susreta kršćanstva i grčke misli bila je Aleksandrija. Kroz ovaj neosporno vodeći centar helenističke kulture, u kojemu je platonizam bio vodeća duhovna orijentacija, preko judeokršćanstva i Filona Aleksandrijskog koji je alegorijskom interpretacijom Svetoga pisma u svjetlu fundamentalnih koncepata grčke filozofije, naročito platonske i stoičke, težio da grčkom zainteresiraniku ublaži sudar s nekim djelima Staroga zavjeta koja su neizmjereno daleko od njegove mentalne senzibilitnosti, po apologetima i kasnije preko Klementa

---

1 CULLMANN O., *La fede e il culto della Chiesa primitiva*, ed. A. V. E., Roma 1974, str. 135.

Aleksandrijskog i Origena, kršćanstvo dolazi malo-pomalo u bliži dodir s grčko-rimskom kulturom.

Razlikujemo tri osnovna pravca u susretu ranog kršćanstva i antikle kulture:

1. načelno zabacivanje,
2. postupno otvaranje,
3. otvoren i konstruktivan dijalog kršćanstva s helenističkom kulturom i stvaranje kritičke svijesti.

1. NAČELNO ZABACIVANJE GRČKO-RIMSKE KULTURE

Najjače i najžešće predstavnike radikalnog zabacivanja grčke kulture nalazimo u graničnim dijelovima helenističkog svijeta, u Sirijcu Tacijanu i Afrikancu Tertulijanu. Njihov je stav da onaj koji je preporođen po krštenju u Kristu treba odbaciti svaki dodir sa starim svijetom u svim njegovim aspektima. U ovom svijetu kršćanin živi kao hodočasnik, tuđinac, u očekivanju nebeske domovine. Čujmo Tertulijana: „Kakve sličnosti može biti između filozofa i kršćanina, između učenika Grčke i učenika neba, (...) između onoga koji iskrivljuje istinu i onoga koji je njeguje?“² I još: „Što ima Atena s Jeruzalemom? Što akademija s Crkvom?“³ Ovo principijelno odbacivanje ne odnosi se samo na filozofiju već i na svjetovnu literaturu, umjetnost, na puno zanata i zanimanja, uključujući i poučavanje u školi, jednom riječju obuhvaća svu pogansku kulturu i civilizaciju. Tacijan se obara osobito na filozofiju. Da bi omalovažio grčku filozofiju, on u djelu *Protiv Grka* donekle vrednuje mudrost Egipćana, Babilonaca i drugih naroda, što pronalazi u platonizmu svoga doba, samo zato da protiv Grka usmjeri onaj osjećaj ponižavanja što su ga Grci imali prema barbarima. Na temelju ne samo povijesnih već i mitskih podataka govori da nisu barbari došli do mudrosti po Grcima, već je baš suprotno. Grci su astronomiju uzeli od Babilonaca, geometriju od Egipćana, alfabet od Fenićana. Izruguje zatim i grčku retoriku i poeziju. Prva, veli on, služi za klevetanje i zastranjivanje u sudištima, druga za opisivanje ratova i ljubavnih orgija bogova i za kvarenje duhova.⁴ Uostalom, govori Tacijan, Mojsijev je zakon stariji od Platona, židovska kultura starija je od grčke. Cilj ovoga polemičkog govora u doba kada je judeokršćanstvo predstavljalo značajnu sponu između kršćanstva i grčke filozofije, bio je da pokaže kako sve što dobra ima u grčkoj filozofiji potječe iz židovstva, te da židovstvo mora služiti kao pomiritelj.

Tertulijan osobito prigovara filozofiji što je smatra bazom gnosticizma. Rado suprotstavlja filozofsko suptilno razglabanje (*curiositas*) koje ne dovodi istini, jednostavnosti kršćanskog traženja koje je prosvijetljeno Kristovom objavom,⁵ te

---

2 TERTULIJAN, *Apologeticum* 46, 18.

3 ISTI, *De praescriptione haereticorum* 7, 9.

4 TACIJAN, *Oratio ad Graecos*, 1.

5 TERTULIJAN, *De praescr. haeret.* 7, 10.12; *Apolog.*, 23, 7; *De testimonio animae* 5, 1.

tvrdi da „mi više nemamo potrebe za znatiželjom nakon Isusa Krista niti nam je potrebno istraživanje nakon Evanđelja”.⁶

Uz sav ovaj antiintelektualizam koji je u spomenutim autorima teoretski jasan, u praksi se ti autori ponašaju drukčije. Tako Tacijan najprije ismjehuje filozofe, a kad prelazi na izlaganje nauke o Bogu, o svijetu i o čovjeku, potkrepljuje svoje stavove upravo tim istim filozofima. Kad govori o Bogu kao duhu (pogl. 12) ili kad opisuje dušu (pogl. 20) koja po grijehu gubi krila savršenog duha, nalazimo jeku tih misli u platonskom odlomku o krilima duše (Fedro 246s). Tertulijan, makar se izruguje iz retorike, voli svoje spise iskititi Vergilijem, pohvalno se izražava o Seneki i Sokratu, a filozofe ponekad jednostavno zove našima.⁷

Ta razilaženja između teorije i prakse očito pokazuju kako je bilo teško, da ne velimo nemoguće, jednom zauzetom kršćaninu na polju kulture izbjeći kontakt s grčkom kulturom i ne biti pod njenim utjecajem, makar se tu kulturu programatski odbacivalo. U mnogih kršćanskih autora u starini nalazimo stranice na kojima gorko žale zbog ispraznog života prije obraćenja (Bazilije, Jeronim, npr.), pokušavaju to teoretski opravdati, a da ipak u praksi sve kulturne vrednote koje su stekli kroz pogansku izobrazbu i kojih su se deklarativno odrekli nalaze upečatljivu jeku u njihovim djelima. Njihova retorička ili filozofska poganska formacija kroz dugi niz godina studija, kao i predmeti kojima su se kao zauzeti kršćani bavili, sami su od sebe tražili da se uvelike smanji njihovo deklarativno zabacivanje poganske kulture.

2. POSTUPNO OTVARANJE GRČKO-RIMSKOJ KULTURI

Među prvim kršćanskim piscima koji dijaloški pristupaju grčkoj kulturi spominjemo latinskog apologetu Minucija Feliksa koji vrednuje tvrdnje poganskih pjesnika i filozofa u prilog monoteizma „jer s nama skupa priznaju jednu moć (Boga)”.⁸ On ide tako daleko da kaže: „Kršćani su filozofi danas, a filozofi nekada bijahu u svoje vrijeme kršćani.”⁹ Značenje Minucija Feliksa to je veće što znamo da je latinsko kršćanstvo u počecima bilo mnogo manje sklono dijalogu s grčkom kulturom nego što je bilo kršćanstvo na Istoku, pa će i ovo diskretno otvaranje značiti stvaran pomak prema otvorenijem dijalogu.

S Atenjaninom Atenagorom može se već govoriti o prijateljskom pristupu grčkoj kulturi. Školovan u retorici, čita Sveto pismo s namjerom da ga pobije. Obrača se na kršćanstvo, ali ne prestaje nasljedovati antičke pisce. Prema filozofiji, osobito prema Platonu, odnosi se prijateljski. Na napade da su kršćani ateisti, odgovara: „Kršćani nisu ateisti, nego štiju jednoga Boga koji, sam bez početka, sve je stvorio po svome Logosu. Slične monoteističke tendencije mogu se otkriti kod pjesni-

---

6 ISTI, *De praescr. haeret.* 7, 2.

7 ISTI, *De anima* 2, 1.

8 MINUCIJE FELIKS, *Octavius*, 18.

9 ISTI, *Oct.* 20, 1.

ka i filozofa, pa ih nitko nije napao da su ateisti.”¹⁰ Kritičkom sviješću Atenagora zaključuje (pogl. 7) da su pjesnici i filozofi, poticani nekim božanskim nadahnućem, tražili i došli do neke spoznaje Boga i svijeta. Zato se u njima miješa istinito s krivim. Na tim spoznajama kršćani nastavljaju tražiti po izravnoj Božjoj objavi pomoću Pisma. U potvrdu monoteizma Atenagora često rabi Homera i njegov navod iz Ilijade: „Nije dobro da bude mnogo glava: neka bude jedna” (II, 204). Od Platona navodi Timeja, naročito definiciju Boga kao oca svih stvari (Timej 28c). Osnovna Atenagorina misao jest da postoji među filozofima „neki sklad (sympatheia) božanske inspiracije”, te se zbog toga ne mogu potcijeniti njihova nastojanja u dohvaćanju istine i njihovo približavanje kršćanskoj misli.

Najveći pomak ranog kršćanstva prema helenskoj kulturi učinio je Justin. Njegov programatski stav i praktično ponašanje otvoreno je grčkoj kulturi, osobito, filozofiji. Nalik na poganske filozofske škole on u Rimu drži školu kršćanske filozofije. U traženju istine misli da je u platonizmu našao zadovoljavajući odgovor jer mu ta filozofija omogućuje gledanje Boga. Ali susljednim susretom s kršćanstvom spoznaje granice platonske filozofije (učenje o izravnom gledanju Boga, o duši koja je po naravi besmrtna, metempsihoza). Pa ipak je za Justina platonizam najuspjeliji pokušaj grčke filozofije u spoznaji istine. Dakako, to je parcijalna istina, ali dovoljna da bude most za stvaranje veza s kršćanstvom. U čemu je ta parcijalna istina grčke filozofije?

Justin donosi dva argumenta. Prvi je onaj što smo ga već susreli kod Tacijana, naime derivacija grčke mudrosti iz Starog zavjeta. Mnogo je važniji drugi argument kojim Justin na bazi filozofije povijesti izvodi teoriju seminalnog Logosa (Logos spermaticòs). Polazi od definicije Krista kao Logosa, razuma, principa univerzalne racionalnosti. Na bazi identifikacije racionalnosti i božanstva, koja je tipična za grčku filozofiju, Justin zaključuje da svaki čovjek, kao racionalno biće, participira u nekoj mjeri (katà mèros) na božanskom Logosu, pohranjuje u sebi neku spermiju, tj. sjeme, iskrinu Logosa. Zahvaljujući toj participaciji može doći do parcijalne istine. Prema Justinu Logos koji se proročki (in figura) očitovao Židovima u Zakonu, djelomično se objavio u obliku sjemenke istine Grcima.¹¹

Uz ovu ograničenu spoznaju Istine koju nalazi i priznaje grčkoj filozofiji Justin kritičkim ali dijaloškim duhom zaključuje: „Naša je religija mnogo dublja od svakog ljudskog učenja, ukoliko Krist koji nam se objavio jest princip razuma u njegovu totalitetu, tj. tijelo, Logos i duša. Zapravo sve dobro svih vremena, koje su tvrdili i našli filozofi i zakonodavci, ostvareno je njihovim traženjem i nakanama zahvaljujući djeličku Logosa. I jer nisu u svoj punini upoznali Logosa, koji je Krist, tvrdili su između sebe kontradikcije. (...) Zapravo svaki od njih, prema djeličku božanskog seminalnog Logosa, govorio je dobro ukoliko je s tim Logosom bilo povezano.”¹² Na toj liniji filozofije povijesti Justin zaključuje: „Budući da je kršćanstvo povijesna i uosobljena manifestacija Logosa u totalitetu, slijedi da sve

---

10 ATENAGORA, *Legatio*, 8.

11 JUSTIN, *Druga Apologija* 8, 3; 10; 13, 3.

12 ISTI, *Nav. dj.* 10, 13 i 8.

što je istinitoga rekao bilo koji od njih pripada nama kršćanima.”¹³ Tu pod istinitim Justin ne misli samo na filozofiju; tu spada i lijepo, umjetnost, pravo i institucije. Tako je Justin anticipirao ideju o „anonimnim kršćanima” aksiomom da je svaka istina kršćanska istina. To dakako ne znači, kako primjećuje R. Cantalamesa, da se ovim principom ovo ili ono „istinito” oduzima poganima koji su legitimni vlasnici tog „istinitog”, već jednostavno to da je kršćanima dopušteno crpsti na tim poganskim dostignućima.¹⁴

Objašnjavajući sadržaj Justinova Logosa u parcijalnoj spoznaji istine kod pogana i cjelovite istine kod kršćana, J. Danielou primjećuje da je riječ o jednom te istom božanskom Logosu: „Kad Justin piše da su Sokrat ili Heraklit živjeli prema Logosu, nije riječ o razumu, nego o Riječi (Verbe). Ono što su Sokrat i Heraklit poznavali, jest Riječ, koja je sama Istina. Samo oni su je poznavali nejasno (amydros) i djelomično (apò mèrous). Justin ne razmatra razliku u sadržaju istine koju je Krist objavio i istine promatrane po participaciji na Logosu. Razlika je samo u punini, sigurnosti, jasnoći. U tom smislu, kako Justin potcrtava, sve su filozofije nesavršene i patvorene. U njega nema nikakve naznake reda naravne istine koja bi bila predmet objave. Postoji samo nejasna i jasna spoznaja jedine Istine koja je Riječ (Verbe).”¹⁵ Zato isti autor zastupa da je Justin dopuštao neku izvjesnu inspiraciju izvan Izraela.¹⁶

3. OTVOREN I KONSTRUKTIVAN DIJALOG KRŠĆANSTVA S HELENISTIČKOM KULTUROM I STVARANJE KRITIČKE SVIJESTI

Poganski filozof platonik Celzo, „najvažniji i najozbiljniji teoretski protivnik kršćanstva u prvom razdoblju”,¹⁷ u svom spisu Alethēs Logos, što bismo mogli prevesti ne praveći nasilja nad smislom značenja toga naslova kao *Istinska kultura*, oko god. 180. iznosi vrlo oštru kritiku kršćanstva, možda ponukan Justinovom Apologijom koju je ovaj bio upravo caru Antoninu Piu.¹⁸ U posljednjem dijelu Celzova spisa nalazimo gotovo panični strah što ga osjećaju pogani pred prijetnjom barbara koji su na granici carstva. S druge strane mase kršćana se zatvaraju, primjećuje Celzo, u neku „nedopuštenu religiju”. „Ako bi svi ljudi činili što činiš ti – obraća se Celzo hipotetičkom kršćaninu – ništa neće spriječiti da car ostane sam i ostavljen i sva će zemaljska dobra prijeći u šake barbara koji su bez zakona i čovječnosti, i među ljudima neće ostati više ni tragova tvoje religije i istinske

---

¹³ ISTI, *Nav. dj.* 13, 4.

¹⁴ R. CANTALAMESSA, *Cristianesimo e valori terreni*, ed. Vita e pensiero, Milano 1978, str. 153.

¹⁵ J. DANIELOU, *Message évangélique et la Culture hellénistique*, Tournai 1961, str. 45–46.

¹⁶ ISTI, *Nav. dj.*, str. 49.

¹⁷ Usp. T. J. ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature*, KS, Zagreb 1976, str. 246–248.

¹⁸ C. ANDRESEN, *Logos und Nomos. Die Polemik des Kelsos wider das Christentum*, Berlin 1955.

mudrosti.”¹⁹ Zato Celzo zaklinje kršćane da „pomognu caru svim svojim silama, da suraduju s njim u pravednim pothvatima, da se bore za nj, i bude li potrebno, da ratuju za njega.”²⁰ Poziva kršćane „neka sudjeluju u upravi domovine, kad je to potrebno, i neka to čine za spas zakona i pobožnosti.”²¹ Ova Celzova postavka istinski je prijedlog za kolaboracijom ponuđena kršćanima, tako da spis ima i svoju političku dimenziju. Osnovni je Celzov cilj pokazati da je kršćanstvo društveno subverzivno u odnosu prema rimskoj državi i društvu. Tako je Celzo zapravo u društenom i političkom smislu konzervativac. Što on prigovara kršćanima?

Celzo tereti kršćane da vjeruju u jednu baštinu punu apsurdnih učenja, a ta učenja potječu iz pogrešnog razumijevanja poganskog politeizma; nadalje da vjeruju u Boga Starog zavjeta koji je hirovit i okrutan, i još u nekog Boga koji se utjelovio, što je „stvarna apsurdnost”, nespojiva s harmonijom svemira. Nadalje kršćanska iracionalna vjera neprijateljski se postavlja prema svoj kulturnoj i religioznoj tradiciji Grka koja je utemeljena baš na racionalnosti. Zaključak Celzov je da su kršćani narod bez Logosa (àlogoi) i bez zakona (ánomoi), jednom riječju bez kulture.

To što se kršćanstvo u starini nije postavilo kao kultura, naobraženi je svijēt tumačio kao nesposobnost. Spomenuta Celzova kritika kršćanstva upravo se na tome bazira. Sedamdesetak godina poslije, na Celzove napade odgovoriti će Origen u djelu *Contra Celsum*. Od Celzova napada do Origenova odgovora prošlo je dosta vremena. Kroz to razdoblje aleksandrijsko je kršćanstvo uklonilo nedostatke na koje je tako okrutno ukazivao Celzo, te će Origen moći suvereno odgovoriti Celzu u duhu Pavlovu: Hebreji su? I ja sam (2 Kor 11, 22): Grci ste, to jest ljubitelji mudrosti; i mi smo, štoviše, mi više od vas!

Origenov će zadatak biti pokazati neutemeljenost Celzove tvrdnje prema kojoj su kršćani *minus habentes*, dokazujući kako se ne može suprotstavljati poganstvo i kršćanstvo kao da je prvo utemeljeno na racionalnosti a drugo na iracionalnosti. U tu pogansku kulturu, koja je imala svoje vitalno središte u Aleksandriji, trebalo je prodrijeti. Celzova kritika pokazuje da je izazov bio velik s poganske strane. No postojao je još jedan izazov, možda još veći od poganskog, unutar samog kršćanstva. Naime u Aleksandriji je vrlo jak gnosticizam koji se postavljao na viši kulturno-religiozni rang u odnosu na vjeru jednostavnih, ali je zato pobudio simpatiju grčke poganske elite. Osim toga upravo su gnostici bili prvi koji su produbili središnje teme kršćanskog učenja (Trojstvo, kristologija). Da bi se pridobile učene osobe poganskog svijeta, što je do sada bio monopol gnostika, u katoličkom ambijentu izranja malo-pomalo oružje za protuudar.

Temeljno sredstvo tog nastojanja u katoličkoj zajednici u Aleksandriji jest aleksandrijska škola. Osnivači su joj Panten, Klement, a prave joj je temelje postavio Origen. Bio je to Centar za viši studij egzegeze i teologije. O Pantenu znamo vrlo malo. No zato nam je prilično dostupno poznavanje djelovanja i uloge Kle-

---

19 ORIGEN, *Contra Celsum* VIII, 68.

20 ISTI, *Nav. dj.*, VIII 73.

21 ISTI, *Nav. dj.*, VIII, 75.

menta Aleksandrijskog i Origena, neosporno središnjih likova za proboj kršćanske poruke i misli u kulturu klasične starine.

„S Klementom Aleksandrijskim kršćanstvo čini odlučujući korak u odnosu na klasičnu kulturu. On tu kulturu poznaje do dna i zna se s njom mjeriti pionirskom odvažnošću, smislom za mjeru i otvorenošću prema ljudskim vrednotama. Umijećem pera stavlja u službu kršćanske riječi kulturu svoga doba, u prvom redu filozofiju.”²²

Kad Klement prima krštenje, ne zadovoljava se elementarnom krsnom katehezom. On odbacuje rafiniranu gnostičku deformaciju poklada vjere i njihovu podjelu kršćana na po naravi privilegirane savršene gnostike i obične kršćane, ali nije niti tjesnogrudan poput mnogih katolika koji su se neznanjem opirali gnosticizmu i grčkoj kulturi. Makar Klement rabi termin gnostik za savršenije kršćane, njegov gnostik nije, kao u Valentina i drugova, povlaštenik po naravi, već netko tko asketizmom i studijem produbljuje značenje poklada vjere i prijanjanje uz taj poklad, ne zadovoljavajući se elementarnom katehezom koju prati krštenje. Takvima Klement želi biti vođa i učitelj, uvjeren da vidovito otvaranje grčkoj kulturi može ponuditi oruđe za produbljenje poklada vjere bez pretjeranog straha da tu vjeru deformira. Sredstvo toga nastojanja za Klementa je škola, izravni odnos između učitelja i učenika.

U svim svojim spisima Klement uz navode Svetog pisma rado citira Homera, Platona i mnoge druge, duboko uvjeren da je upravo kršćanstvo istinska filozofija. U osnovnoj liniji Klement smatra da je filozofija za Grke ekonomija spasenja, paralelna ekonomiji Zakona u Starom zavjetu. On kaže: „Špasenjske ekonomije (peritropai) prema jednoj uređenoj evoluciji dijele se prema vremenima, mjestima, dostojanstvima, spoznanjima, baštinama, liturgijama, i to tako da se svaka u svom redu progresivno uzdiže prema kontemplaciji Gospodina u vječnost. Stoga je on dao zapovijedi, prve i druge, a koje proviru iz jednog izvora, ne dozvoljavajući da oni koji bijahu prije Zakona, budu bez Zakona, niti da oni koji nisu čuli za filozofiju barbara budu bez uzda. Jednima je dao zapovijedi, drugima filozofiju, kako se onaj koji ne vjeruje ne bi mogao opravdavati (Gal 3, 19). Tako on po dvjema progresijama, grčkoj i barbarskoj, privodi prema savršenstvu vjere.”²³

Za Klementa je promisao Božja da spasenje bude moguće svima, te nadodaje: „Filozofija je bila potrebna Grcima za opravdanje prije dolaska Gospodinova... Doista, Bog je izvor svih dobara, jednih na poglaviti način kao što su dva Zavjeta, drugih na subordiniran način, kao što je filozofija. Ali je moguće kazati da je filozofija u poglavitom svojstvu dana Grcima prije nego što ih Gospodin pozove: doista, ona je Helenima bila odgojitelj prema Kristu, kao što je Zakon bio Židovima.”²⁴ Bitno je ovdje primijetiti da filozofija dolazi od Boga. Ona je Grcima pri-

---

22 M. PELLEGRINO, *Cristianesimo e cultura classica*, u: *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, ed. Marietti, Casale Monferrato 1983, str. 841.

23 KLEMENT ALEKSANDRIJSKI, *Stromata* VII, 2, 10–11.

24 ISTI, *Strom.* I, 5, 28, 1–3.

prava za Krista, kao što je Zakon bio priprava Židovima. Upravo je po filozofiji Grcima spasenje bilo omogućeno.

Pa ipak grčka filozofija nije isključivi predmet Klementova razmišljanja. Smislom za filozofski kontinuitet Klement stvara svojevrsnu filozofiju povijesti, navodeći filozofe i velikane duha kod drevnih naroda, kako bi pokazao ovisnost grčke filozofije o filozofiji barbara koja je starija: „Filozofija, tako korisna stvar, cvala je u drevno doba kod barbara, javljala se u raznim rasama; tek poslije došla je Grcima. Tu prednjače egipatski proroci, Kaldejci u Siriji i Druidi među Galima, keltski filozofi i perzijski mudraci te gimnosofisti u Indiji.”²⁵ „Od njih – kaže Klement – Platon i Pitagora uzimaju najvrednija učenja.”²⁶

Sav ovaj Klementov govor o tradicionalističkoj viziji filozofije ima više religiozno nego znanstveno značenje, a cilj mu je pokazati kako su Židovi najstariji barbarski narod u kojemu se nalazi početni izvor svih tradicija, koje su se konačno u svoj jasnoći objavile u Kristu, punini Istine. Klement zato u Protreptiku poziva pogane da prigrle novu religiju, jer je uvjeren da je upravo kršćanstvo prava filozofija. Zapravo, kaže Klement, ako su filozofi i pjesnici, nadahnuti istom istinom, otkrili nešto istinitoga, „jedino Sveta pisma, svojim prostodušnim stilom, jesu temelj istine i nudaju nam na izravan način norme koje nas privode spasenju”.²⁷ U ovom se stavu Klement nadovezuje na Justina i Atenagoru te dijeli njihove rezerve u odnosu na grčku filozofiju svjestan da neki kršćani ogorčeni polemikom s gnosticima filozofiju smatraju djelom đavla,²⁸ a drugi zatvaraju uši da ne bi čuli štogod od grčkog učenja.²⁹ U isti mah inzistira na Justinovu argumentu da svaki čovjek ima sposobnost spoznati Boga prirodnim načinom, sposobnošću i nastojanjem koje mu je Bog ulio u činu stvaranja.³⁰ Ali upozorava: „Filozofija je poput kiše koja može koristiti ili štetiti, već prema tlu na koje padne; omogućuje nam tek spoznanje djelomične istine, dok nas Krist uči svu istinu; istina je jedna, a različite filozofske škole od nje su primile svaka poneki fragment, a hvale se da je posjeduju čitavu.”³¹

Konačno opravdanje filozofije Klement vidi u tome što ona ima vrijednost pripravnicičke znanosti, pomoćnica je za upoznavanje cjelovite istine koja nam dolazi iz Svetog pisma³² te doprinosi da se odbace napadi protivnika.³³ „Ako i grčka filozofija ne dohvaća puninu istine – zaključuje Klement – i nema moć ostvariti zapovijedi Gospodinove, ipak priprema put najvišem učenju, jer na neki način

---

25 ISTI, *Strom.* I, 15, 71, 3–6.

26 ISTI, *Strom.* I, 29, 180, 5

27 ISTI, *Logos protreptikos*, 8, 77

28 ISTI, *Strom.* I, 16, 80.

29 ISTI, *Strom.* VI, 11, 89.

30 ISTI, *Strom.* V, 14, 133; *Protr.* 11, 117; *Logos paidagogos* I, 3, 7.

31 ISTI, *Strom.* I, 7, 37; I, 20, 97; I, 13, 57.

32 ISTI, *Strom.* I, 5, 30; I, 20, 98–99.

navikava na mudrost, raspoložuje karakter i priprema onoga koji vjeruje u Providnost (tj. u Boga) da prigrlji istinu.”³⁴

Sažimajući slijed Klementova razmišljanja razabiremo da je svjetlo kršćanske vjere njegova misao vodilja. Pronicanje kršćanske vjere njegov je cilj. Središnja je figura u tom razmišljanju Krist kao najviši učitelj čovječanstva i njegov otkupitelj. Kršćanin mu treba postati sličan. U tom procesu dohvaćanja sličnosti s Kristom Klement se služi idealom stoičke mudrosti i platonskim rasuđivanjem, kako bi pokazao često mukotrpan put koji postupno valja proći u ovom životu pod vodstvom svjetla razuma i Kristove istine u dohvaćanju zajedništva s Bogom. Ukupno uzevši Klementov doprinos za kulturno uzdizanje kršćanske tradicije značio je istinski poticaj u svrhu stvaranja sinteze gdje će filozofija poprimiti kapitalnu ulogu u kršćanskoj kulturi.

Origenov pothvat na kulturnom uzdizanju kršćanske nauke toliki je da nije moguće ukratko sažeti njegove rezultate. Snabdjeven filološkom i filozofskom spremom, tim snažnim sredstvom aleksandrijske kulturne sredine, ravnopravno se nosio s najkvalificiranijim predstavnicima poganske kulture svoga vremena. S tom kulturom ulazi u ravnopravan dijalog.

Poput Klementa, i još ranije Filona, Origen je uvjeren da studij poganske filozofije može predstavljati dobar put za bolje razumijevanje božanske riječi. Osnovno sredstvo za taj pothvat jest katehetska škola u Aleksandriji (koja poslije Origenove osude seli zajedno s njim u Antiohiju u Palestinu). Tu školu Origen dijeli na dva stupnja, niži i viši. Viši stupanj vodio je sam Origen, a slušači su bili i kršćani i pagani.

Origen je uvjeren da svaki čovjek ima sposobnost bar djelomično spoznati istinu jer je ona nadohvat svakomu tko je obdaren razumom, a sama ta istina jest Krist Logos koji je univerzalni princip racionalnosti.³⁵ Budući da je filozofija racionalno traženje istine, ona je djelomično u skladu a djelomično u razilaženju s Božjom objavom, pa ukoliko se s njom nerazborito služimo — piše on svom prijatelju Gregoriju Taumaturgu — prijeti nam opasnost da upadnemo u herezu.³⁶ Ali Origen u tom istom tekstu opravdava uporabu grčke filozofije alegorijskom interpretacijom jednog odlomka Knjige Izlaska, gdje se pripovijeda kako su Izraelci, napuštajući Egipat, ponijeli sa sobom egipatsku zlatninu i srebrninu (Izl 12, 35s), te kaže: kao što su se Izraelci služili materijalom oduzetim Egipćanima te iz tog materijala načinili predmete za božansku službu, tako se kršćani služe mudrošću pogana za produbljenje spoznaje Boga, ukoliko grčke znanosti mogu uvesti u studij Svetih pisama. Upravo studij Svetog pisma, kojemu je Origen posvetio cijeli svoj život, konačno je opravdanje poznavanja grčke filozofije i kulture. Svoju dušu i plan u tom pravcu povjerava spomenutom prijatelju i učeniku Gregoriju: „Svojim prirodnim darovima ti bi mogao postati savršen rimski pravnik i grčki filozof pri-

---

33 ISTI, *Strom.* I, 20, 100.

34 ISTI, *Strom.* I, 16, 80.

35 ORIGEN, *De Principiis*, I, 3, 8.

36 ISTI, *Poslanica Gregoriju* (=Philocalia 13, 1–4), 3.

padnik jedne od čuvenih škola. Ali ja bih želio da ti svu snagu svoga prirodnog dara iskoristiš za stvar kršćanske nauke. Glede sredstva koja bih želio da rabiš za taj cilj, o kako bih želio da posegneš za grčkom filozofijom u svemu što može poslužiti općem obrazovanju ili kao propedeutika za uvođenje u kršćanstvo, a iz geometrije i astronomije da uzmeš sve ono što je od koristi za interpretaciju Svetog pisma. Tako ono što filozofi kažu o geometriji i glazbi, gramatici, retorici i astronomiji, kada ih definiraju pomoćnim znanostima za filozofiju, mi ćemo reći za samu filozofiju, u odnosu na kršćanstvo.”³⁷

S pravom se ovaj pasus smatra čuvenim, „jer se u njemu po prvi puta izriče princip supsidijarnosti ljudskog znanja. Taj se princip ne primjenjuje samo na filozofiju, kao što će se učiniti kasnije; sva je ljudska kultura *ancilla theologiae*.”³⁸ U skladu s tim programom Origen će u školi u Cezareji uvoditi svoje učenike u studij Pisma pomoću preliminarnog učenja onih grčkih filozofija koje nisu nijekale djelovanje providnosti u svijetu. Tu će platonizam zauzeti prvo mjesto.

U spekulaciji Origen konceptualno jedinstvo pronalazi u nauci o Logosu, a strukturalno to artikulira platonističkim poimanjem svemira na dvije razine: inteligibilni svijet (nadosjetilan) i senzibilni svijet (osjetilan). Ovaj drugi tek je blijeđi refleks prvomu. Na temelju ove podjele Origen razvija stupnjevitost kršćaninova ulaženja u otajstvo Božje stvarnosti pod tri aspekta: *početnici* koji se zadovoljavaju literarnom interpretacijom Pisma te razumijevanjem i poznavanjem Krista kao čovjeka (qua homo); *savršeni* kroz alegorijsku interpretaciju Pisma napreduju u poznavanju Krista i ulaze u razumijevanje božanstva Kristova (qua Deus), tj. prelaze iz osjetilnog poznavanja u nadosjetilno (inteligibilno). No Origen se ne zaustavlja na ovom stadiju platonskog modela spoznaje. Vrhunac kršćaninove težnje za Bogom Origen nalazi u mistici, tj. postupnom izlaženju iz zemaljskih stvarnosti i uranjanju u Boga. Kroz *duhovnu* interpretaciju Pisma dolazi se do duhovnog čovjeka. Evo jednog primjera Origenove duhovne interpretacije Pisma. Riječ je o Savezu i obrezanju kod Abrahama u 17. poglavlju Knjige Postanka: „Obrezanje i savez su u tijelu, kaže Bog Abrahamu. Istražujem kako se savez s Bogom može ostvariti u mom tijelu. Ako radim na tome da umru moji udovi, udovi moga tjelesnog čovjeka, ostvarujem savez s Bogom u mom tijelu. Ako neprestano nosim u mom tijelu smrt Krista Isusa (2 Kor 4, 10), ostvarujem savez s Bogom u mom tijelu. Ako sam nacijepljen na njega sličnošću smrti njegove, očitujem da je njegov savez u mom tijelu.”³⁹ J. Danielou primjećuje da je „ovo duhovno razumijevanje Pisma najznačajniji aspekt Origenove egzezeze”.⁴⁰

Egzegetski je Origenov pothvat toliki, da je opsegom nadmašio sve što je prije njega na tom polju bilo napisano. Spominjemo 33 knjige komentara na Ivanovo evanđelje, 12 knjiga komentara na prve knjige Postanka i mnoštvo drugih komentara gotovo svih knjiga Svetog pisma sačuvanih bilo u fragmentima ili u prijevodi-

---

37 ISTI, *Posl. Greg.* 1.

38 R. CANTALAMESSA, *Nav. dj.*, str. 146.

39 ORIGEN, *In Gen. Hom.* II, 7.

40 J. DANIELOU, *Message...*, *Nav. dj.*, str. 254.

ma. Taj silan opus stavlja nas pred jednu novu činjenicu na polju kršćanske literature, a ona je u tome da se za produbljenje svetoga teksta obilato rabi poznavanje grčke filozofije, a osim toga biblijski se tekstovi uklapaju u problematiku o Bogu, svijetu, čovjeku, što je karakteristika tadašnje filozofske diskusije. Na taj filozofski napor nadovezuje se filološki i to kritičkim smislom ponajbolje aleksandrijske gramatičke i filološke tradicije.

Da bi se uključio u raspravu koja se stoljećima vodila među različitim filozofskim školama o počelima (arhai), Origen stvara djelo *De Principiis* koje je svojevrsna kršćanska „filozofija”. Predstavljajući to djelo Origen u uvodu primjećuje da su apostoli kada su izlagali neke točke sadržaja pravila kršćanske vjere učinili to tako da i ljudi skromnijih sposobnosti mogu razumjeti božansko učenje, a sposobnijima su ostavili da otkriju racionalno razumijevanje svojih navještaja; u nekim su pak točkama donijeli tek poneku naznaku te ostavili sposobnijima da ih istraživanjem produbljuju.⁴¹ Na bazi uobičajene distinkcije početnici/savršeni, neku su navještaji poklada vjere više a neki manje definirani i oni su neophodni onima koji se zadovoljavaju nezaobilaznim minimumom. Na inicijativi onoga tko osjeća potrebu založiti se jače za vjeru ostaje racionalno tumačenje i produbljenje tih sadržaja. Za tu se inicijativu Origen neprestano zalaže bilo koreći lijenost kršćana bilo potičući za zalaganje i produbljanje. Principi zato nisu doradena nauka, već serija studija gdje je baš *istraživanje* najprikladniji termin za razumijevanje Origenova nastojanja. Origen zna i želi ući u razmatranje teških predmeta, gdje nije jednostavno ponuditi zadovoljavajuće rješenje. On zato radije predlaže nego definira, podastire ponekad i nekoliko alternativnih rješenja o istom pitanju, ostavljajući otvorenim konačno rješenje. Tako se kršćanski principi o Bogu, Logosu, Trojstvu, svijetu, čovjekovu eshatološkom svršetku i Sveto pismo ukoliko je izvorište ovih spoznaja, obrađuju u stalnom sučeljavanju s paralelnim rješenjima grčke filozofije. Tu su diskusije o spoznatljivosti (nespoznatljivosti, tjelesnosti) netjelesnosti Boga, o naravi Logosa, o podrijetlu i naravi duše, o slobodnoj volji, o upravljenosti čovjeka. U obradi ovih predmeta, slobodom kojom im pristupa, niti jedan kršćanski autor nije bio toliko dosljedan autentičnom duhu helenističke filozofske tradicije.

ZAKLJUČAK

Origen je predvidio opasnost nerazumne uporabe grčke filozofije, ukoliko može biti izvorom hereze. Svojim Principima i sam je u nju upao, poglavito tezama o preegzistenciji duše u odnosu na tijelo, spiritualističkom koncepcijom uskrsnuća i apokatastazom. Kako se svi više precizirala linija katoličke dogme, kritika protiv njega bila je žešća. Djelo je svakako imalo izuzetno značenje u delikatnom času povijesti Crkve, ne samo s doktrinarnog već i s kulturnog gledišta. Njime je Origen otupio oštricu gnostičke intelektualne superiornosti u odnosu na Katoličku Crkvu, a s druge je strane izišao u susret potrebama naobraženog poganskog čitatelja, te se predstavio kao kruna velike inicijative usmjerene da na zapažen način podigne kršćansku kulturu.

41 ORIGEN, *De Principiis*, 1, *Uvod*, 3.

Pothvat aleksandrijske škole na čelu s Klementom i Origenom nije mogao ostati bez odjeka na daljnji razvoj kršćanske kulture. Spominjemo samo Kapadočane, braću Bazilija i Gregorija Nisenskog te Gregorija Nazijanskog. Već smo u IV. stoljeću u kojemu Kapadočani trijezno i optimistički povezuju elemente aleksandrijske i antiohijske religiozne baštine s grčkom civilizacijom.

No veliku je promjenu Crkva doživjela slobodom koju joj je dao car Konstantin. Ta će sloboda ipak biti skupo plaćena vezivanjem Crkve uz političku moć. Osobni žar u kršćana slabi. Vjera se sve više deeshatologizira, a Crkva posvjetovnuje. Kršćani se sve više rađaju, a sve manje postaju, tako da intelektualni napor velikih crkvenih muževa, kao što su bili Klement, Origen, Augustin i drugi, koji su se hrabro nosili s poganskom kulturom, a u isti mah bili potpuno zauzeti za kršćansku stvar, pomalo slabi. Sve se više prijekim okom gleda kompleksni doktrinarni napor, kao i otvaranje grčkoj filozofiji. Fanatizam i intolerancija u punoj se zamašitosti iskazuju u origenovskoj kontroverziji, osobito u doba arijevske krize. Osuđivan je da je alegorizirao Sveto pismo i da je suviše povladivao Platonu.

Što na to kazati? Origen je svojim slobodnim pristupom diskusiji, ostavljajući rezultate često otvorenima, te svojom otvorenošću prema grčkoj kulturi utjelovio jedan način kako kao kršćanski kulturni djelatnik osjećati kršćanstvo: čvrsto prijanjanje uz temeljne stavove poklada vjere i uz autoritet hijerarhije, ali i širina ideje, povjerenje u diskusiju koja se vodi na visokom nivou, uvjerenje da se kršćanstvo ne treba bojati dijaloga s grčkom kulturom kako bi produbilo svoje sadržaje. Jednom riječju, u ispovijedanju vjere Origen se osjeća slobodnim.

Upravo takav način mišljenja kršćanstva postao je neprihvatljiv onima koji su udisali zrak netrpeljivosti. Za njih je kršćanstvo poglavito autoritet, odbijanje diskusije, intelektualno sljepilo, nesposobnost istraživanja u slobodi duha. Neosporno je da je širenje takvog načina življenja kršćanstva uvjetovalo radikalnim zatvaranjem prema formaciji koja se nadahnjivala na grčkoj kulturi, koju su Kapadočani, duhovni baštinici Origenovi, živo željeli. Takvo stanje dobro zapaža Augustin u Retraktacijama: „Žao mi je – veli on – što sam toliko vremena utrošio za studij slobodnih znanosti: mnogi sveti zapravo ih uopće ne poznaju, a oni koji ih poznaju nisu sveti.”⁴²

Jedna od najvećih karakteristika helenističke civilizacije bila je tolerancija na polju ideja, ne samo na filozofskom već i na religioznom planu. Tu toleranciju tražili su i kršćani za sebe kada su išli na gubilišta. Ali s pravom primjećuje O. Cullmann: „Da nije postojao kult cara, može se tvrditi s puno vjerojatnosti da ne bi bilo niti progona, niti mučenika.”⁴³ Kršćanstvo međutim nije bilo sklono toleranciji. Svijest utemeljenja vlastite vjere na božanskoj objavi nije kršćaninu dozvoljavala izbore, koji su bili mogući među učenjima koja su ponudili ljudi. Integritet vjere umah se shvaćao kao *articulus stantis aut cadentis ecclesiae*. Ako bi se za nekoga doznalo da pokušava dirnuti u taj integritet te opomenut ako bi ustrajao u svom stavu, bio bi isključen iz Katoličke Crkve. Put prema pribjegavanju svjetovnoj mo-

42 AUGUSTIN, *Retractationes* I, 3, 4.

43 O. CULLMANN, *La fede...*, Nav. dj., str. 135.

ći (brachium saeculare) da s takvim obračuna bio je otvoren. A nije bilo tome davno kako je Origen odgovarajući Celzu na njegovu ponudu za kolaboracijom govorio: „Mi ne dižemo više mača ni protiv jednog naroda, niti se učimo ratu. Krist, naš vođa, učinio nas je sinovima mira.”⁴⁴

Kršćanstvo koje je prvih stoljeća bilo tipičan primjer zalaganja za kulturu u mišljenju, kad je dobilo kulturnu nadmoć i postalo kulturom sistema, nije izgubilo smisao za istinu i jedinstvo, ali je izgubilo smisao za slobodu i pluralizam.

Crkva je na II. vatikanskom saboru usvojila stav pristupa kulturi koji je rana Crkva prvih stoljeća progresivno tražila i zacrtala. U br. 62. pastoralne konstitucije „Gaudium et spes” među ostalim smjernicama kaže se: „Teolozi se osim toga pozivaju da – poštujući metode i zahtjeve vlastite teološkoj znanosti – stalno traže prikladniji način kako da kršćansku nauku saopće ljudima svoga vremena; jedno je, naime, sam poklad vjere, ili vjerske istine, a drugo je način kako se one izražavaju, dakako u istom smislu i s istim značenjem. Neka se u dušobrižničkoj službi dovoljno priznaju i primjenjuju ne samo načela teologije nego također i otkrića profanih znanosti; (...) tako će se i vjernici privesti čišćem i zrelijem vjerskom životu.”⁴⁵

Veliki muževi rane Crkve pozdravili bi ovakav stav jer je izrastao iz njihova napora.

RIASSUNTO

Nell'articolo si sfiora in modo sintetico il processo storico dell'incontro e dei rapporti del cristianesimo nascente e della cultura ellenistica.

Dal suo inizio il cristianesimo si presenta come un'offerta del messaggio universalistico della salvezza mediante Gesù Cristo risorto. E lui il Salvatore e il Signore dell'uomo, del cosmo e della storia. Questo messaggio entra ben presto in contatto con la cultura ellenistica di cui le caratteristiche sono le seguenti: l'esaltazione della razionalità del cosmo, l'autonomia morale dell'uomo, una solida organizzazione di scuole, e finalmente una forte coscienza dei propri valori.

Si distinguono le tre tappe dell'incontro del cristianesimo primitivo con la cultura antica: 1. Un rigetto per principio della cultura greco-romana (Taziano, Tertuliano); 2. Un'apertura progressiva verso questa cultura (Atenagora, Minucio Felice, Giustino); 3. Il dialogo aperto e costruttivo con la cultura greca. Il centro di questo dialogo fu in Alessandria, particolarmente tramite Clemente Alessandrino e Origene. In modo del tutto particolare si sottolinea il ruolo di Origene, un rappresentante qualificato del ricercatore tipico su tutti i piani, da esegeta, filosofo, filologo e teologo. Il suo sforzo ecclesiale in seguito non fu meritamente valorizzato da parte della Chiesa. Comunque Origene, con la sua grande competenza e libertà scientifica, resta il rappresentante più spiccato del cristianesimo antico in vista dell'inclusione del messaggio cristiano nel mondo della cultura greco-romana.

---

44 ORIGEN, *Contra Celsum* V, 33.

45 *Gaudium et spes*, 62, u: Dokumenti II. vat. sabora, izd. KS, Zagreb 1972, str. 394–395.